

Het Rijksmuseum aan de Stadhouderskade te Amsterdam *Een wordingsgeschiedenis*

Dit artikel over de wordingsgeschiedenis van het Rijksmuseum behandelt niet alleen de belangrijkste feiten ter zake, maar bespreekt tevens het maatschappelijke en politieke klimaat van die tijd. Er wordt getracht de dwarsverbindingen tussen "politiek" en "kunst" zichtbaar te maken. Waarom werd het Rijksmuseum juist toen gebouwd? Welke krachten speelden een rol bij de besluitvorming? Hoe zag Nederland er bij de opening van het gebouw uit?

De belangrijkste conclusie is dat het besluit tot de bouw van het Rijksmuseum past in een wereld waarin toenemende economische bedrijvigheid een nationaal optimisme creëert, waarin de steden zich voor het eerst sedert eeuwen uitbreiden, waarin het verjongde liberalisme kracht uitstraalt. De politieke krachten achter de bouw zijn conservatieven als Van Lennep en "radicaal"-liberalen als Potgieter. De esthetische kracht die de vorm van het gebouw uiteindelijk bepaalt, komt vooral uit het katholieke milieu rond Alberdingk Thijm.

Als het museum geopend wordt zal het land in de greep zijn van een nieuw nationalisme: het Imperialisme. Bijna dagelijks melden de kranten het nieuws uit Atjeh. Het Rijksmuseum moet een teken zijn van Nederlands grootheid. Daarom ook is de vorm van het teken een nationale zaak.

De wording van het Rijksmuseum was overigens voor een belangrijk deel een zaak van literatoren, met name schrijvers uit de kring van De Gids. De Nieuwe Gids zal geen belangstelling meer hebben voor de nationale zaak. Voor deze nieuwe groep schrijvers is dit uitvloeisel van Potgieters strijd een torentje in het silhouet van Amsterdam.

De jaren dertig en veertig

In de dagen dat het vaderlands gevoel de natie deed zwellen, verbleef Potgieter in het buitenland. De 22 jarige Everhardus bevond zich sedert april 1831 te Zweden. Daar dichtte hij *Holland*, met als laatste couplet:

"En wat de donkere toekomst bewaart,
Wat uit haar zwangere wolken ook worde,
Lauw'ren behooren aan 't vleklooze zwaard,
Land, eens het vrijst' en gezegendst' der aard'".

Aan dit land had Van Speyk, 29 jaar oud, op 5 februari 1831 zijn

leven gegeven. Potgieter geeft zijn pen. In het jaar waarin hij 29 wordt (1837) komt het eerste nummer van *De Gids* uit.

Potgieter was naar Zweden vertrokken in opdracht van de familie Trip. Hij moest met de regering van dat land onderhandelen over de inning van schulden uit het in de 17e eeuw door de Trippen verworven bezit; in de tijd toen Hollandse kooplieden staten aan zich bonden. Ten tijde van Potgieters verblijf in Zweden ontbonden staten Nederland: Frankrijk vooral, maar Engeland ook, schaarden zich achter de Belgische afscheiding. En Nederland verviel in lauwheid en flauwheid. (1) Na de kortstondige exaltatie volgde de kater. De geest van Jan Salie "de patroon aller slaapmutsen, aller soepjurken, aller sloffen" (2), heerste met versuffende kracht.

Tegen deze matheid wil Potgieter strijden. Hij wordt één der aanvoerders van de culturele onderstroom die zich in de tweede helft van de jaren dertig begint te ontwikkelen, parallel met de politieke onderstroom, het liberalisme van Thorbecke. In 1844 publiceerde Potgieter in zijn, dan reeds invloedrijke, *De Gids* "Het Rijksmuseum te Amsterdam". Het Rijksmuseum was ondergebracht in het Trippenhuis (Kloveniersburgwal nu nr. 29), door Justus Vingboons tussen 1660 en 1664 in opdracht van Louis en Hendrik Trip gebouwd. Deze Trippen waren rijk geworden met handel in wapens, teer en vooral ijzer (3), in de tijd "waarin de weegschaal der volkeren van Europa door hare vorsten niet ter hand werd genomen, of de hollandsche maagd, aan hunne zijde op het regtsgestoelte gezeten, wierp er mede haar oorlogszwaard of olijftak in"; in de tijd ook waarin "de hollandsche vlag werd begroet als de meesteres der zee". (4) Wrang is de herinnering aan die gouden tijd. Door het beschrijven van haar getuigenissen, opgeslagen in het Trippenhuis, wilde Potgieter de natie tot een nieuw elan bewegen. Een elan dat geheel ontbrak, zoals eens te meer bleek uit het gebrek aan zorg voor de schilderijen in het Rijksmuseum. "Indien het Trippenhuis tot nu toe iets anders was geweest dan eene bergplaats van schilderijen, toebehoorende aan het Rijk, een beter licht dan de schemering van eene hoek zou den Vader des Vaderlands zijn aangewezen. Laat ons hopen dat de dag niet verre is, waarop Nederland der Kunst invloeds genoeg zal toekennen, om meer van den bewaarder harer schatten te eischen, dan te zorgen dat regenscherm noch wandelstok in den tempel kome". (5)

Potgieter was niet de enige die klaagde, ook de na dé dood van Apostool in 1844 voor drie jaar tot directeur van het museum benoemde schilder J.W. Pieneman vond dat er veel niet deugde. (6)

Evenmin waren Potgieter en Pieneman de eersten die zorgelijk deden over de toestand waarin het Rijksmuseum verkeerde. De eerste klachten waren, voor zover bekend, tien jaar tevoren, in 1834, geuit. (7) In het tussen liggende decennium was er niets gedaan ter verbetering van de huisvesting van de schilderijenverzameling, zodat Potgieter vroeg: "maar twijfelt dan niemand er nog aan, dat de zalen van het Trippenhuis, in haren tegenwoordigen toestand, niet geschikt zijn tot eene tentoonstelling onzer oude school? Neen, maar hoe verre is het er nog van, dat overheid en gemeente beide zich dan gruwel zouden schamen, de laatste glorie uit onze gulden eeuw

geene gelegenheid te gunnen allen toe te stralen, den vreemde te overschijnen!" (8) Nog dertig jaar.

De jaren veertig en de jaren zeventig. Tweemaal een tijdgeest.

Dat metterdaad besloten wordt tot de bouw van een nieuwe behuizing voor het Rijksmuseum, hangt ten nauwste samen met het doorbreken van een nieuw elan, van een sfeer van optimisme rond 1875. Na vele tientallen jaren heeft dan eindelijk een nieuwe tijdgeest zich van Nederland meester gemaakt.

Tegen 1840 werd door Nicolaas Beets de mentaliteit van de Nederlandse burgerklasse als volgt beschreven: "Mijn oom was iemand, wiens grootvader en vader een zeer bloeiende, en die zelf een vrij bloeiende lintweverij gehad had; om de strikte waarheid te zeggen, moet ik bekennen dat hij ze nog had, maar er werd volstrekt niet meer in gewerkt, en op de zolders lag nog een aanzienlijke partij oortjesband, die hij 'liever daar zag verrotten dan haar onder de markt te verkopen'. Hij behoorde alzo tot die mensen, die hun zaken aan kant gedaan hebben en, het uitzicht op verdere winsten opgevende, zich met een vrij aardig inkomen, een onverzettelijke afkeer van stoommachines, en de Haarlemse courant tevreden stellen". (9)

In januari 1877 schrijft J.T. Buijs in *De Gids*: "Niet overal is opgewektheid en kracht - 't scheelt veel - maar als ik let op handel en nijverheid, op het jonge leven in onze oude steden, op onze openbare werken, onze scholen, onze jongelingschap, dan meen ik toch die beschuldiging, als zou een doffe dommelzucht alles en allen hebben aangegrepen, veilig te mogen wegwerpen". (10) Dit is een ander geluid dan dat van Beets en Potgieter in de jaren dertig en veertig. En de volgende maand, in februari 1877, schrijft P.N. Muller eveneens in *De Gids*, het blad juist opgericht na de gebeurtenissen van 1830 om het vaderlands gevoel (11), het vaderlandse vuur, te stimuleren: "een nieuw leven is in de burgerij van Amsterdam ontwaakt. Algemeen heerst er een opgewektheid en een lust en een begeerte om de stad groot en fraai te zien, en een gewilligheid ja een gretigheid zelfs om daaraan mede te werken welke er in lange jaren niet aanschouwd is". (12)

Iedereen schijnt er dat jaar over te spreken: het leven in Amsterdam begint weer te bruisen. R. Fruin zegt het in zijn "welkomsgroet aan de Universiteit van Amsterdam, bij gelegenheid harer feestelijke opening (1877)" "Allengs en bijna ongemerkt doordringt het nieuwe leven de burgerij, en zoo werd Amsterdam wat het thans is, de voorganger, de banierdrager van het verjongde Holland. Gelukkig voor het vaderland, de hartader klopt weer van gezonder, van bruischender bloed, de hoop, de moed, de geestdrift, die in helaas vervlogen eeuwen tot zooveel groots en goeds bezielde, schijnen onder ons teruggekeerd. Dat zij nimmermeer van ons wijken; dat de toekomst de beloften vervullen, waarmee het tegenwoordige ons vleit! Laat Amsterdam blijven voorgaan en Nederland zal volgen. Het volk met zijn roemrijk verleden zal een toekomst hebben, den voorvaderen waardig". (13)

Rondom 1850. Het maatschappelijke kader.

Het manifeste optimisme der jaren zeventig heeft een lange incubatietijd gehad. De eerste injecties werden gegeven door literatuur van rond 1810 geboren schrijvers. Deze voor een belangrijk deel liberaal georiënteerde publicisten waren spoedig toonaangevend. (14)

De overwinning van het staatsrechtelijk liberalisme vond formeel in 1848 plaats. De invloed van Thorbecke's victorie op het maatschappelijk klimaat was echter vooralsnog betrekkelijk gering. 1848 was in Nederland geen uitvloeisel van voorafgaande sociaal-maatschappelijke veranderingen, was niet het grondwettig opruimen van barrières die verdere ontwikkelingen in de weg stonden, maar een door de gegoede burgerij gewenste nieuwe omschrijving van de staatkundige verhoudingen. De grondwetswijziging had, aldus bezien, een enigszins formeel-theoretisch karakter. Zij zorgde er echter ook voor dat de ter linkerzijde van de liberalen opererende journalisten als Van Bevervoorde en De Vries, niet meer gedaan kregen dan enige kleine opstootjes in Den Haag en Amsterdam. (15)

Was er van radicale, sociaal gerichte, agitatie voorlopig geen sprake meer, ook op (parlementair) politiek gebied bleef het over het algemeen rustig. Met name na 1853 (aprilbeweging) vervaagde de tegenstelling tussen liberaal en conservatief meer en meer, vooral omdat vele liberalen hun overwinning van 1848 niet wilden uitbuiten, terwijl de meeste conservatieven een reactie tegen de nieuwe grondwet nooit ernstig overwogen. Het hoogtepunt van de toenadering tussen (gematigd)liberaal en (gematigd) conservatief was de vorming van het ministerie Rochussen - Van Bosse in maart 1858. De politieke apathie bevond zich op een dieptepunt. (16)

Dat gold zeker voor de hoofdstad van ons land, waar de leidende, overwegend conservatieve, coterie zich na 1848 tamelijk gemakkelijk had weten te handhaven. Het restant van de politiek actieve liberalen had zich zelfs gedwongen gezien tot de conservatieve kiezersvereniging "De Grondwet" toe te treden, alwaar zij in 1855, zonder een schijn van succes, hun eigen kandidaten stelden. (17)

Rondom 1860. Het maatschappelijke kader

Nog ten tijde van het kabinet Rochussen - Van Bosse (1858-1860) begon het beeld zich enigszins te wijzigen. Tegen het begin van het nieuwe decennium was "De Grondwet", na een periode van verwarrende politieke strijd van conservatief naar gematigd liberaal verschoven. Niet de conservatief Van Lennep maar de liberaal mr. C. van Heukelom, broer van de voorzitter van de Kamer van Koophandel Frans van Heukelom werd door de kiesgerechtigde burgers van Amsterdam in 1859 tot lid van de Tweede Kamer gekozen. Frans van Heukelom was de leider van de liberale Amsterdamse kooplieden, die tegen 1860 begonnen op te trekken tegen de conservatieve traditie van de Amsterdamse koopmanhuizen. Hij werd in zijn activiteiten bijgestaan door zijn zwager Van Beeck Vollenhoven, en door de huizen Van Beghen, Van Geuns en Zimmerman (18).

Ook op andere terreinen van het maatschappelijk gebeuren deden zich vanaf + 1860 tekenen van leven voor in Nederland en Amsterdam. Zo ontwikkelde zich in de hoofdstad enige bouwactiviteit. Dankzij de stimulerende energie van de duizendpoot Sarphati (19) werd op 7 september 1858 de eerste paal voor het te bouwen Paleis Voor Volksvlijt de grond in geslagen. (20) "Wat ons (...) bovenal treft", schreef de arts in zijn tijdschrift *De Volksvlijt* (1859), "is de omstandigheid, dat dit Paleis zal worden geplaatst juist daar, waar onze stad voor tweehonderd jaar het groote werk harer uitbreiding besloot, zoodat aan den grenspaal harer vroegere ontwikkeling, het nieuwe tijdvak van vooruitgang en welvaart zal worden geopend". (21) Sarphati werd met zijn Paleis voor Volksvlijt door hetzelfde doel gedreven als Prins Albert met zijn Great Exhibition en Crystal Palace (22): het stimuleren van de welvaart, van het ontstaan van een "Age of Optimism". (23)

Dat het tijdvak van optimisme in Nederland voorlopig niet aanbrak, lag zeker niet aan de onvermoeibare medicus. Op 14 november 1860 diende hij zijn "Adres aan den Gemeenteraad der stad Amsterdam over het bebouwen en verfraaijen van den omtrek van het Paleis voor Volksvlijt, de Amsteloevers enz., enz." in. (24)

Het plan van Sarphati om een ruime woonwijk voor de gegoede stand rond het Paleis te bouwen, werd slechts zeer gedeeltelijk uitgevoerd. De door hem gestichte "Nederlandsche Bouw-Maatschappij", waaraan hij in 1865 de drie jaar tevoren door de Gemeenteraad aan hem verleende concessie, overdeed, bouwde enkele woningen aan het Oosteinde en het Westeinde, doch kwam daarna in financiële moeilijkheden. (25) Sarphati stierf in 1866, het jaar waarin begonnen werd met de bouw van het Amstelhotel, ook een project van Sarphati en architect Outshoorn.

Tot degenen die de denkbeelden van Samuel Sarphati van harte steunden, behoorde de onafhankelijke liberaal Everhardus Johannes Potgieter. Hij bevond zich bijvoorbeeld onder de eerste aandeelhouders van het Amstelhotel. (26) Een andere aanhanger van de Amsterdamse medicus was de ruim denkende conservatief Jacob van Lennep. (27)

De blijmoedige romanticus Van Lennep ondernam ook zelf initiatieven ten bate van zijn stad. Zo werd hij op voorstel van Bakhuizen van den Brink, voorzitter van de in 1860 opgerichte "Hoofdkommissie tot oprichting van een gedenkteeken aan Joost van den Vondel". Leden van deze commissie waren onder andere P.A. de Genestet, W.J. Hofdijk, P. Scheltema, E.J. Potgieter en J.A.A. Alberdingk Thijm. Het door Louis Royer vervaardigde beeld, werd op 18 oktober 1867 onthuld. Het voetstuk was ontworpen door de zwager van Alberdingk Thijm: de uit Roermond afkomstige architect P.J.H. Cuypers. (28) Als plaats voor het beeld had men uiteindelijk het "Rij- en Wandelpark" gevonden: een in 1863-'64 door de vooraanstaande koopman C.P. van Eeghen ontwikkeld project. (29)

Rond 1860 ook viel de bemoeienis van de zeer actieve Van Lennep met de totstandkoming van het Noordzee-kanaal. Samen met zijn schoonzoon jhr. C. Harten trad hij toe tot de combinatie die in 1853 een concessie had aangevraagd voor het graven van een kanaal bij Velzen, door "Holland op z'n smalst". De combinatie

bestond uit notaris J.G. Jäger en twee bij de Duinwatermaatschappij werkzame Engelse ingenieurs Crocker en Burn. Van Lennep was, in het voetspoor van zijn vader, één van de initiatiefnemers en de voorzitter van de Duinwatermaatschappij. Bij K.B. van 10 februari 1858 werd de Rijksadvocaat Van Lennep benoemd in een commissie die de voorwaarden tot concessie-verlening moest onderzoeken. (30)

Nog duurde het verscheidene jaren voordat met de aanleg van het kanaal begonnen werd. In 1862-'63 verdedigde Thorbecke het wetsontwerp dat de aanleg van zowel de Nieuwe Waterweg als het Noordzeekanaal regelde, in beide Kamers. Ten aanzien van het Noordzeekanaal zei hij ondermeer: "Wij hebben niet genoeg aan spoorlijnen op den vasten wal" (in 1860 was het derde ministerie Van Hall erin geslaagd de spoorwegwet te laten aannemen). "Die haven, in- en uitgang, moet ons dienen om deze spoorlijnen (...) over zee te verlengen. Vandaar dat ik aan dezen waterweg, gelijk aan dien voor Rotterdam, niet enkel het groote belang toeken, hetgeen onze binnenlandse bedrijvigheid daarbij heeft, maar dat ik een het totstandkomen van deze werken onzen stelling in de wereld, op het gebied van vaart, verkeer en handel, verbonden acht (...). Hetgeen ik in dit werk van het begin af dat ik daarvan kennis nam, nu tien jaren geleden, bovenal zag, en hetgeen ik daarin nog bovenal zie, dat is de verhooging van zelfvertrouwen en zedelijke kracht, welke daarvan de vrucht kan zijn, daargelaten alle materiële gevolgen, een onberekenbaar nationaal voordeel". (31)

Thorbecke's visie zal juist blijken: de Nieuwe Waterweg en het Noordzeekanaal, waarvoor de eerste spade op 8 maart 1865 in de grond gaat en dat in 1876 geopend kan worden, zullen, in samenhang met het zich uitbreidende spoorwegnet en dankzij de aanzwellende kracht van de Duitse economie na 1871 (32), sterk bijdragen tot de opbloei van de vaderlandse welvaart en van het nationale bewustzijn dientengevolge.

Rondom 1860. Het Rijksmuseum

Toen tegen het einde van de jaren vijftig en het begin der jaren zestig Nederland begon te ontwaken, werd er ook weer publieke aandacht besteed aan de huisvesting van het Rijksmuseum. Deze huisvesting was krap en gevaarlijk. Krap omdat vanaf het begin van haar openstelling (1817) het Trippenhuis gedeeld moest worden met het "Koninklijk Instituut voor Wetenschappen en Kunsten", sedert 1851 de "Koninklijke Academie voor Wetenschappen". (33) Gevaarlijk vanwege de nabijheid van een petroleumopslag. (34)

In 1858 leek zich een oplossing voor het probleem voor te doen, toen het grote pand thans Herengracht no. 40 leeg kwam. De Koning liet nu door een commissie onderzoeken of dit huis geschikt was voor Museum of Academie. De commissie waarin namens het Museum o.a. P.E.H. Praetorius en P.L. Dubourcq en namens de Academie dr. W. Vrolik zitting hadden concludeerde dat het gebouw aan de Herengracht totaal ongeschikt was voor beide doeleinden. Haar advies was o.a.: het bouwen van een nieuw museum, zodat het Trippenhuis gereserveerd zou kunnen worden voor de Academie. (35)

De lezers van de conservatief gezinde Amsterdamsche Courant kregen op 7 april 1859 de volgende regels onder ogen: "Sedert jaren werd er geklaagd over de ongeschiktheid der lokalen, waarin de schilderijen van 's-RijksMuseum alhier zijn tentoongesteld" en: "Indien gij toch een zelfmoord moet begaan als artistieke natie, be-gaat hem dan op eens, met één slag, die luid weerklinke, en niet door langzame uithongering. Maar doet dan ook voor altijd afstand van den voorvaderlijken roem, breekt voor eeuwig met alle herinne-ringe van vroegere grootheid, en zorgt dat niemand ooit wete, hoe voorheen Nederland aan Europa het voorbeeld gaf van kunsten, van beschaving, van verlichting". (36)

De schrijver deelde zijn lezers mede, dat Z.M. de Koning hem in een persoonlijk onderhoud verklaard had, dat het zijn koninklijke wens was dat het Museum een ruimere behuizing zou krijgen. Dit niet ondertekende stuk was geschreven door Jacob van Lennep. Van Lennep had regelmatig contact met leden van het koninklijk huis. Evenals de oom van de Koning, prins Frederik, was hij vrijmetselaar, evenals de vrouw van de Koning, koningin Sophie, speelde hij whist, evenals de Koning Willem III was hij conservatief. (37)

Nog in 1859 verklaarden met Van Lennep, J. Messchert van Vollenhoven, W. Vrolik en H. Camp zich op verzoek van de Koning bereid een verslag uit te brengen over de wijze waarop het denkbeeld van Willem III een gebouw ten behoeve van het Rijksmuseum te stichten, verwezenlijkt zou kunnen worden. (38)

De activiteiten van Willem III en Van Lennep ten gunste van een nieuw gebouw voor het Museum stonden niet op zichzelf. Een jaar tevoren (1858) b.v. was initiatief van D. Franken Dzn. het "Koninklijk Oudheidkundig Genootschap" opgericht, dat zonder ophouden pleitte voor een betere verblijfplaats voor de Nederlandse kunstschaten. (39) En een jaar daarna (1860) vond tijdens een vergadering van beide afdelingen van de Koninklijke Academie (in het Trippenhuys), de oprichting plaats van "De Commissie tot het opsporen, het behoud en het bekend maken van overblijfsels der Vaderlandsche Kunst uit vroeger tijden". Voorzitter en inspirator van deze tot april 1871 doorlevende en in feite uit drie man bestaande commissie was C. Leemans. Successen boekte men nauwelijks. Pas in de eerste helft van de jaren zeventig is de tijd rijp voor de denkbeelden van Leemans. De oprichting, in maart 1874, van de "Commissie van Rijksadviseurs", die, eindelijk, de stoot zal geven tot de bouw van een nieuw Rijksmuseum, is reeds in 1870 door "de Commissie tot het opsporen, het behoud en het bekend maken van overblijfsels der Vaderlandsche Kunst uit vroeger tijden", voorgesteld. (40)

In de eerste helft van de jaren zestig, ondertussen, hadden de activiteiten om te komen tot een nieuwe huisvesting van de Nederlandse kunstschaten concrete contouren gekregen. Het startpunt lag in het jaar 1862, het jaar waarin de natie zich voorbereide op de viering van de stichting van de staat in 1813.

In januari 1862 schreef A. VerHuell zijn *Volk en Kunst*, waarin hij stelde: "De Staten van Griekenland hadden een gebouw dat zij haar schat noemden, waarin zij de geschilderde voorstellingen van haar roemrijkste overwinningen plaatsten, en de standbeelden der

mannen, die zij in het bijzonder wilden vereeren. Een dergelijke schatkamer nu wilden wij ook in één der steden van ons vaderland zien opgericht. (...) Ik laat het aan onze statistici over, de gelden te berekenen die de bloei van zulk een stichting in omloop kan brengen. Meer vreemden zullen in ons land gelokt en opgehouden worden; hiervan genieten spoorwegen, logementshouders, stalhouders enz. winsten. De liefde voor kunst wordt aangevuurd. (...) Maar wat zwaarder weegt in de schaal der Menschelijkheid. - Het volk wordt beschaafd, de gehechtheid aan den geboortegrond versterkt, het gevoel van eigenwaarde der natie opgewekt, en moed, eerzucht en zelfopoffering aangewakkerd". (41)

Was Ver Huell nog verbaal werkzaam, dr. W. Vrolik c.s. probeerden, profiterende van het even verhevigde vaderlands gevoel, het in 1858 aan de Koning uitgebracht advies in steen om te zetten. In 1862 ontstond de "Kommissie ter voorbereiding der stichting van een Kunstmuzeum". Voorzitter was dr. W. Vrolik, penningmeester: Jac. de Vos Jacq. terwijl J.A. Alberdingk Thijm en L.L. Beels van Heemstede als secretarissen optraden. Leden van het eerste uur: P.L. Dubourcq, W.J. Hofdijk, H.A. Insinger, J.W. Kaiser, H.F.C. te Kate, mr. J. van Lennep, B.J. Momma, P.E.H. Praetorius, Ch. Rochussen, jhr. dr. J.P. Six en S.J. graaf van Limburg Stirum. Voor maart 1863 traden voorts ondermeer C.P. van Eeghen en J. van Eik toe. (42) Twee van vijftien oorspronkelijke oprichters waren (historie)-schilders: H.F.C. ten Kate en Ch. Rochussen; J.W. Kaiser was historiegraveur.

Maart 1863: verspreiding door de commissie van een circulaire waarin het volk werd opgeroepen medewerking te verlenen aan een nationaal "Museum Koning Willem I". Want aan de vorst van 1813 viel in die dagen "de taak ten deel onderscheidene instellingen van kunsten en wetenschappen tot stand te brengen (...). Meer dan menigeen bekend is, werd door dezen Koning ter kunstbescherming gedaan". (43)

18 april 1863: voor het gebouw "Museum Koning Willem I" schreef de commissie van W. Vrolik een prijsvraag uit. Zeven leden van de commissie traden tezamen met de Amsterdamse architect A.N. Godefroy en twee door de Minister van Binnenlandse Zaken Thorbecke, afgevaardigde bouwmeesters, W.N. Rose en J.F. Metzelaar op als jury over de 19 in februari 1864 ingezonden ontwerpen. Voorzitter van de jury was de maatschappelijk zeer actieve handelaar Van Eeghen, de steeds meer op de voorgrond tredende katholieke scribent, estheticus en stedelijk politicus Alberdingk Thijm was secretaris. (44) Leden waren afgezien van de reeds vermelde personen: Dubourcq, Hofwijk, Kaiser, Ten Kate, Rochussen en Six.

Deze jury vond geen der inzendingen goed genoeg om voor uitvoering in aanmerking te komen. (45) Het ontwerp van Ludwig Lange en zijn zoon Emil (uit München) verdiende hoogste der uitgeloopte premieën: f 1.500,=, P.J.H. Cuypers kreeg de tweede geldsom: f 300,=. Alle bouwplannen werden tussen 11 en 20 april 1864 voor het publiek tentoongesteld in de Koninklijke Akademie voor Beeldende Kunsten. Toen begon de strijd om de vormgeving, de strijd waarin Alberdingk Thijm stellingen betrok, die de projecten en plannen van zijn zwa-

ger, Cuypers, verdedigden. (46)

De "Kommissie ter voorbereiding der stichting van het Museum Koning Willem I", zoals de club van Vrolik c.s. zich was gaan noemen, besloot op haar vergadering van 21 april 1864 de prijsvraag als mislukt te beschouwen. Met meerderheid van stemmen werd het besluit genomen een nieuwe architect opdracht te geven. Hierop nam Thijm, die met het ontwerp van Cuypers verder had willen werken, ontslag uit de commissie. De nieuwe voorzitter werd Joh. C. Zimmerman, koopman, bankier, redacteur van *De Gids* sedert 1852 en schoonzoon van Vrolik. (47)

In de jaren vol gedoe rondom de stichting van een nieuw gebouw, drong de Rijksmuseum-kwestie ook door tot 's lands vergaderzaal. Mr. W. Wintgens, conservatief afgevaardigde in de Tweede Kamer voor Delft, sprak ter gelegenheid van de behandeling van de afdeling. Kunsten en Wetenschappen van de staatsbegroting voor het dienstjaar 1863, op 25 november 1862 onder andere de volgende woorden: "ik wijs u op de inrigting van onze musea van kunst. Nederland is nog in het bezit van de schoonste gedenkteeken van zijne nationale kunst; maar Nederland behoort zich te schamen, wanneer in Amsterdam, waar misschien bij het einde des jaars 50 millioen renteloos bij de bank zullen liggen, onze Rembrandts en van der Helsten op het Trippenhuys op eene hunner zoo onwaardige wijze zijn tentoongesteld. (...) Te Amsterdam zijn reeds drie afzonderlijke verzamelingen van kunst aanwezig: hoe wenschelijk ware het niet, dat door samenwerking van de Regering met het gemeentebestuur die verzamelingen in een algemeen museum van kunst wierden vereenigd". Thorbecke, Minister van Binnenlandse Zaken, ging op deze en dergelijke kritiek van Wintges en andere afgevaardigden in, door ondermeer te stellen: "voor het overige is het onnoodig te zeggen, dat ik met bijzondere deelneming de gelegenheid zal aangrijpen om het denkbeeld van den geachten afgevaardigde uit Delft (den heer Wintgens) te verwezenlijken, namelijk om musea te Amsterdam te vereenigen en alzoo den indruk van hetgeen onze kunst was en van hetgeen zij nog is, op vreemdelingen, liefhebbers, kunstenaars, op het gansche publiek te versterken. Ik zal niet schromen aan de Vertegenwoordiging eene zelfs hooge som te vragen, ten einde daartoe te kunnen medewerken op eene wijze, ons land, onze geschiedenis en de plaats die wij in de geschiedenis der kunst bekleeden, waardig". (48)

Ondanks de beloften van de regering, ondanks de werkzaamheid van de commissie, ondanks de publicaties van de verschillende scribenten, ondanks Alberdingk Thijm, Van Lennep en Potgieter, zal het nog tot het najaar van 1876 duren voordat de hijmachines hun werk ten behoeve van het Rijksmuseum beginnen. Hiervoor was vooral, in algemene termen gesproken, het politieke klimaat in Nederland verantwoordelijk. Het liberalisme dat in de jaren zestig eindelijk Nederland doordrong en dat in de politieke strijd van 1866 - 1868 de Koning dwong de consequenties te trekken uit de grondwet van 1848, was overwegend afkerig van staatsinneming in het maatschappelijk leven; het laissez - faire stond hoog in haar vaandel.

In 1862 ging Nederland in het voetspoor van het Cobden-verdrag (1860) over tot een algemeen vrijhandeltarief.

Eveneens in 1862, het jaar waarin Thorbecke op 25 november zijn toezegging had gedaan "niet te schromen (...) zelfs eene hooge som te vragen" voor museumbouw, zei dezelfde Thorbecke op 22 september tijdens een debat over de troonrede: "Dat (...) van wetenschap en letteren geene sprake was in de troonrede, is dat eene leemte in het oog van den geachten spreker? Ben ik andermaal in de gelegenheid om den Koning advies te geven over eene troonrede, de geachte spreker zal in de volgende evenmin als in deze daarvan gewaagd vinden. Ik zal niet zeggen, dat ik er geen belang in stel: een groot deel van mijn leven was daaraan gewijd. Maar het is geene zaak van regering. De Regering is geen oordeelaar van wetenschap en kunst". (49)

Deze stelling "kunst is geen regeringszaak" wordt pas in het jaar van Thorbecke's overlijden (1872) (50) gebroken. Tien jaar nadat Wintgens, naar aanleiding van Thorbecke's opmerking verklaard heeft: "Ik geloof dat de leer van terughouding, van onthouding, laat ik maar zeggen van onverschilligheid bij de Regering jegens kunst en wetenschap niet wenselijk is. Ik geloof dat het nationaal belang, ja laat ik zeggen de nationale eer, een ander beginsel vordert, namelijk dat van eene verstandige verpleging van de kunst van de kunst en de wetenschap door de Regering". (51)

Omdat de overheid, die zich sedert het begin der jaren '60 toch ook intensief bezighield met de aanleg (niet de exploitatie!) van spoorwegen en kanalen (52), de oprichting van een nieuw nationaal museum aan het particulier initiatief overliet, kwam er niets van terecht; zoals duidelijk bleek uit de gelden die de commissie voor het "Museum Koning Willem I" binnen kreeg: f 80.000,=, terwijl men de stichtingskosten op f 500.000,= beraamd had. (53)

Rondom 1870. Het maatschappelijk kader

In de eerste helft van de jaren zeventig verandert het politieke klimaat. Radicalere "jong" liberalen, die de grenzen van de overheidsbemoeying willen verleggen, krijgen de overhand binnen de liberale beweging als Thorbecke het politieke toneel niet meer beheerst. Teken van deze verandering is de rede die de nieuwe leider der liberalen Joannes Kappeyne van de Copello op 24 november 1874 in de Tweede Kamer houdt. "Zij die den weg van werkelijke hervorming willen inslaan, moeten zich mijns inziens ten doel stellen onze gansche staatsinrichting te doordringen van de moderne levensbeschouwing, en wel door consequente toepassing van het publiekrechtelijke beginsel. Als wij vijf - en - twintig jaren terugblikken, dan zien wij, dat de algemeene opvatting deze was, dat de staat niet anders is dan eene groote politiemacht, die slechts te zorgen had voor de veiligheid van de personen en goederen der tijdelijk onder zijne hoede te zamen levende ingezetenen (...). Onze moderne levensbeschouwing leert ons inzien, dat die oude opvatting der natuurlijke vrijheid een klank zonder inhoud is en de mensch slechts tot zijne aardse bestemming kan komen als lid van de maatschappij (...).

De moderne levensbeschouwing leert het volksbelang stellen als hoogste doel van den staat, omdat het volk niet tegenstaande de wis-seling der gedachten, blijft, gelijk het menschelijk lichaam onderhouden wordt door stofwisseling. Dus van den staat moet en kan alleen uitgaan datgene wat onontbeerlijk is, zal het volk voortdurend toenemen in kennis, zedelijkheid en rijkdom".(54)

In Amsterdam is de in januari 1866 opgerichte meer radicaal-liberale kiezersvereniging "Burgerplicht" (een afscheiding van "De Grondwet") de drijvende kracht achter de hervormingsbeweging binnen het liberalisme.(55) Als in 1874 een, overigens mislukte, poging wordt gedaan om "De Grondwet" en "Burgerplicht" weer samen te voegen, verschijnt een onder andere door Joh. C. Zimmerman ondertekend stuk. Zimmerman is lid van beide verenigingen. In deze door "Burgerplicht" aanvaarde, maar door "De Grondwet" afgewezen grondslag staat de volgende passage: "De werkkring van den Staat is aan geene absolute grenzen gebonden. Waar de particuliere kracht en het persoonlijk initiatief te kort schieten, mag in dezen tijd de staat tusschen beide treden, hetzij bevorderend, beschermend of kwekend; hetzij beperkend of belemmerend". (56)

De veranderingen in het politieke worden begeleid en gedragen door aanzettende economische expansie. Kanalen, waarvan de aanleg in de jaren zestig begonnen is, komen klaar in de jaren zeventig (1872: Nieuwe Waterweg); spoorreinen rollen voort (1869: het definitieve besluit wordt genomen het Amsterdamse Centraal Station aan het open havenfront te bouwen; in 1875 wordt met de bouw van het door P.J.H. Cuypers en A.L. van Gendt ontworpen gebouw, begonnen). (57) De handel neemt toe. In allerlei bedrijfstakken openbaart zich de eerste fase van technologische vernieuwing. (58)

Typend voor de toenemende bedrijvigheid is de grotere bouwactiviteit, een nijverheid met een grote economische uitstraling. In Amsterdam vindt een sterke toename plaats vanaf 1873.(59) In Amsterdam ook wordt rond 1875 begonnen met de eerste min of meer planmatige uitbreiding van de stad: wijk YY (de Pijp). De Pijp is bedoeld voor de werkmansstand. Eerder gebouwde straten (rond 1870) met name de Vondelstraat (1866-1871; architect o.a. Cuypers) en de P.C. Hooftstraat bevatten woningen voor de meer gegoeden.(60)

De verhoogde economische activiteit bevordert de sociale mobiliteit. De kans te stijgen op de maatschappelijke ladder is voor de kleine- en middelburgerij sterk toegenomen, vooral voor wat betreft de handelssector.(61) De bescheiden-burgerij van Amsterdam stuurt haar zonen meer en meer naar betere scholen.(62)

De diamanthandel en de diamantbewerking te Amsterdam neemt tengevolge van diamantvondsten in Zuid Afrika in 1869 en 1871, sterk toe. De emancipatie van de Joden wordt hierdoor bevorderd.(63)

Hebben diamantvondsten in Zuid Afrika de nijverheid in Nederland gestimuleerd, heeft het Suez-kanaal (1869) de weg naar Indië, waar in 1873 de imperialistische oorlog tegen Atjeh begint, bekort, de eenwording van Duitsland (1871) en de explosieve ontwikkeling van de Duitse industrie nadien, heeft Nederland grote voordelen gebracht.(64)

De burgerij heeft al met al rond 1875 reden tot optimisme. Einde-
lijk dan is datgene gebeurd waar Potgieter voor gestreden heeft:
de Jan Salie-geest is verdwenen, een nieuw zelfvertrouwen is in Ne-
derland tot wasdom gekomen. En dat in de tijd dat de wereldeconomie
aan het begin staat van een economische crisis die vooral rond
1885 hard aan zal komen bij de arbeidersklasse.(65)

Rondom 1870. Het Rijksmuseum

In het vanaf + 1870 veranderende maatschappelijk - politieke kli-
maat kunnen denkbeelden die in de sfeer der cultuur (in engere zin)
al decennia gemeengoed zijn, eindelijk geconcretiseerd worden. De
tijd is rijp voor het Rijksmuseum.

De nieuwe stormloop wordt in januari 1870 geopend door S. Gorter,
hoofdredacteur van het radicale *Nieuws van den Dag*. In een artikel
in *De Gids*, "Over de jongste tentoonstelling in Arti et Amicitiae",
stelt hij: "Er rust een schande op Nederland. Er wordt een gruwelijk
onrecht geduld, bedreven, verbestendigd in Nederland. Die schande
is de toestand - "van het Trippenhuis" zegt men - neen! van het
Rijksmuseum op het Trippenhuis. Dat onrecht is de smaad, der va-
derlandsche kunst die de roem der natie is, in het Trippenhuis aan-
gedaan; dat onrecht is de onverantwoordelijke minachting voor vele
van de geniaalste zonen onzes volks betoond, en voor dien voor-
vaderlijke roem, die nog schitteren zal als men het niet meer on-
voorwaardelijk groot zal achten dat drieste kooplieden zwakke na-
tieten in het Oosten overvielen en zich zelfverrijkten door de
kleingeestige monopolien van eene erbarmelijke handelspolitiek.
Dat onrecht is de beleediging die dáár de nationale waardigheid
te verdragen heeft". (66)

Het november 1869 gedateerde artikel eindigt, refererende aan
de sedert 1868 niet meer functionerende commissie "Museum Koning
Willem I" aldus: "O onnoozelheid! Eene commissie van particulieren
voor een Rijksmuseum! Stel dat er een Rijkskazerne in verval was,
en het Rijksbestuur van den Burgemeester wachtte, het duldde en
aanmoedigde dat de goede man zijn lijst om bedragen voor een nieuwe
Rijkskazerne tusschen eene inschrijving voor het kraamvrouwenfonds
en eene andere voor de bewaarschool bij de burgers rondzond! (...)
Dat aan den bouw van het station aan den Staatsspoorweg te Urken-
dam niet gedacht werd eer de dokter, de dominé en de wethouders
zich in comité vereenigden om, door eene dames-hulpvereniging ge-
steund, gelden bijeen te brengen (...). Neen! als er toch eene com-
missie noodig is - liever niet - laat er dan eene commissie uit
de belastingbetalenden tot dezen of genen Minister gaan, zeggende:
O Excellentie! u heeft ons blijkbaar niet begrepen. 't Is zeker
met de beste bedoelingen geschied, maar er is een misverstand. Wij
bedoelen, dat ieder zijn eigen werk zou doen, ziet u? En als er
van elken gulden dien wij naar den ontvanger brengen, bijna een
kwartje aan de soldaten moet gaan en 't niet minder kan - - ziet u ?
- dan wilden wij toch dat er één half centje zou besteed worden
voor de kunst en - - en dat is de bedoeling, Uwe Excellentie!".(67)

In het volgende nummer van *De Gids* neemt Joh. C. Zimmerman, de secretaris van de in feite overleden commissie, de fakkel weer op. Gorter heeft de commissie gevonnist en geëxecuteerd, schrijft Zimmerman. "De Commissie werd geëxecuteerd, en wij weten het nu: het Museum komt niet, omdat er een commissie bestaat. Hoe weinig vleidend voor onze voor onze eigenliefde het vonnis van de Heer Gorter zij, durf ik hem toch met alle gerustheid, in naam der geëxecuteerde commissie, verzoeken onzen hartelijken en welgemeenden dank te aanvaarden. Hij heeft ons en allen liefhebbers der vaderlandsche schilderschool een uitnemenden dienst bewezen, door opnieuw de belangstelling wakker te schudden voor den Museumbouw, en zijne stem te verheffen tegen den treurigen toestand, waarin zich thans onze kunstschat bevinden".(68)

Het jaar 1870 loopt ten einde als in december de "Afdeling Amsterdam der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst" in een adres aan de gemeenteraad van Amsterdam pleit voor een nieuw Rijksmuseum in of bij de door de raad juist geaccordeerde bouw van een nieuwe "Academie van Beeldende Kunsten". (69)

Het nieuwe jaar wordt geopend met een beschouwing van "eenige dwarskijsers" in de *Amsterdamsche Courant* van 20 en 21 januari 1871. Zij strijden tegen Thorbecke's "kunst is geen regeringszaak". "(...) reeds gedurende vele jaren is gearbeid aan het bijeenbrengen der benodigde gelden voor het stichten van een doeltreffend Rijksmuseum, en hoe loffelijk ook wellicht de pogingen der onderscheiden daartoe benoemde commissiën zijn te achten geweest, geloven wij met beschcheidenheid te mogen vaststellen, dat andere maatregelen betere uitkomsten zouden hebben opgeleverd".(70) In 1871 ook heeft Burge-meester Den Tex een onderhoud met Minister Thorbecke: B. en W. van Amsterdam opperen het plan het Rijksmuseum onder te brengen in het Oudemannenhuis, in het gedeelte waarin de "Rijksacademie van Beeldende Kunsten is ondergebracht. De Academie zal immers een nieuwe behuizing krijgen. De minister acht het voorstel interessant; meer niet.(71)

Met een brief gedateerd april 1872 proberen leden van de afgestorven Amsterdamse commissie de museumplannen nieuw leven in te blazen. Jo. van Eik, Jacob de Vos Jacz., P.L. Dubourcq, J.W. Kaiser, C.P. van Eeghen, jhr. J.P. Six, Joh. C. Zimmerman, L.M. Beels van Heemstede, allid van de eertijdsonder voorzitterschap van de inmiddels gestorven W. Vrolik opgerichte actiegroep, wenden zich met C.A. Crommelin tot de Minister van Binnenlandse Zaken. Zij verzoeken Thorbecke op de begroting voor het jaar 1873 een post museumbouw op te voeren. De heren krijgen geen antwoord van de staatsman, die op 5 juni 1872 overlijdt.

Mr. J.H. Geertsema, Minister van Binnenlandse Zaken in het door de "jong" liberaal Fransen van de Putte gevormde kabinet, treedt wel met Jozua van Eik c.s. in contact. De groep Van Eik opereert vervolgens als intermediair tussen Rijk en Gemeente. De Minister stelt via hen Amsterdam de volgende vragen: 1. of en in welke mate de Gemeente de stichting van een nieuw Rijksmuseum zou willen ondersteunen; 2. of ingeval het Rijksmuseum tot stand komt, de Gemeen-

te bereid is de haar toebehorende schilderijen, tot dusverre in het Trippenhuis geplaatst, in dat museum te laten opnemen; 3. of de Gemeente voor de nieuwe stichting een geldelijke bijdrage zou willen geven en zo ja, hoeveel; 4. of de Gemeente het benodigde terrein kosteloos zou willen afstaan.(72)

Terwijl de onderhandelingen tussen Rijk en Gemeente, met bemiddeling van Van Eik, Zimmerman c.s., vorderen, stelt, voor het eerst, het parlement een daad. Vanaf 1862 was er in Tweede en ook Eerste Kamer wel gesproken over de huisvesting van het Rijksmuseum in het Trippenhuis; vanaf 1866 was het zelfs een jaarlijks terugkerend onderwerp in 's landsvergaderzaal. Maar een daad heeft men nooit gesteld. Op 4 december 1872 verandert dat.

Als die dag de beraadslagingen over de afdeling Kunsten en Wetenschappen van de begroting voor 1873 begint, krijgt Wintgens als eerste het woord. Hij keert zich in zijn redevoering opnieuw tegen het "kunst is geen regeringszaak" van de vier maanden tevoren overleden Thorbecke. Fel trekt hij van leer. "Een gevoel van schaamte maakt zich van ons meester; men gevoelt zich vernederd als Hollander, wanneer men te Amsterdam ziet - laat ik ze noemen bij hun waren naam - die hokken waarin de Rembrands en de van der Helsten, de Hobbema's de Ruysdaels geplaatst, ik kan niet zeggen geëxposeerd zijn. Het is eene schande voor Nederland, wanneer men daar dat Trippenhuis binnentreedt en het vergelijkt met hetgeen landen van vrij wat minder finantiële kracht dan wij, zooals Saksen en Beijeren, hebben gedaan, om aan hunne kunstverzamelingen en hunnen schatten der oudheid eene waardige plaatsing te verschaffen". Het eveneens conservatieve kamerlid, de latere Gouverneur - generaal van Nederlands Indië 's Jacob, sluit zich bij Wintgens aan. Andere sprekers doen dat eveneens.

S. van Houten, met Kappeyne tot de Coppello en Fransen van de Putte één der voormannen van de "jong" liberalen, dient tijdens dit debat een amendement in, luidende: "kosten voor het verkrijgen van nieuwe lokalen voor de plaatsing van den Staat behoorende of aan zijne zorgen toevertrouwde voorwerpen van beelden kunst pro Memorie".

Geertsema zegt naar aanleiding van het amendement: "Na hetgeen ik de eer had heden ochtend te zeggen omtrent de noodzakelijkheid van een nieuw gebouw ter bewaring van de kunstschaten van het Trippenhuis, zal het zeker niet bevreemden, wanneer ik zeg, dat ik de gedachte, die aan het amendement ten grondslag ligt, van hart toejuich. De aanneming daarvan zal mij al aanstonds de verzekering geven dat de plannen die ik zal indienen om tot eene uitvoering te geraken in deze Kamer een gunstig onthaal zullen vinden". Het amendement - Van Houten wordt met de grootst mogelijke meerderheid aangenomen.(73)

De *Amsterdamsche Courant* schrijft naar aanleiding van het debat: "Het verscheiden van Thorbecke heeft ook hier een band losgemaakt, waaronder men zuchtte: het stelsel van staatsonthouding uit een verkeerd begrip van het particuliere initiatief".(74)

Aldus is 28 jaar na Potgieters *Het Rijksmuseum te Amsterdam* de politieke wil vastgelegd dat naar de bouw van een nieuw gebouw gestreefd zal worden. Politiek gesproken is dit resultaat bereikt door een monsterverbond van conservatieven en radicaal-liberalen. Wintgens en Van Houten, Van Lennep en Potgieter, de *Amsterdamsche Courant* en *De Gids*. Bij de conservatieven speelde het nationalisme een belangrijke rol in het streven naar een Rijksmuseum, bij de radicaal-liberalen daarnaast het verlichte opvoedingsideaal een sterk motief.

Is Van Lennep in 1868 gestorven, Potgieter maakt de aanvaarding van het amendement - Van Houten nog mee. Potgieter, de Thorbeckeman van 1848, is meegeevolueerd. Hij bezit sympathie voor het radicalere liberalisme.(75)

Veel illusies over de vermaterialisering van het amendement - Van Houten maakt Potgieter zich niet, blijkens zijn brief van 16 januari 1873 aan Huet. "Tien tegen één, dat Geertsema niet den moed heeft met eene flinke aanvraag voor den dag te komen. Wat weerhield hem dit bij zoo gunstige stemming dadelijk te doen?". (76) Potgieter heeft gelijk. Pas de opvolger van Geertsema, de conservatief mr. J. Heemskerk, die ten gevolge van de verwarring in het liberale kamp en omdat de katholieken zich na het bisschoppelijk amendement van 1868 van de liberalen hadden afgewend, van 1874 tot 1877 (het jaar van de grote liberale stembusoverwinning - 48 van de 80 zetels -) de regering kan leiden, trekt in 1875 geld voor de bouw uit. Deze f 800.000,= wordt later verhoogd tot f 1.000.000,=. (77) Op 3 februari 1875 is Potgieter gestorven.

Rondom 1875. Het Rijksmuseum

De jaren 1873 - 1876, de drie jaren tussen het opnemen van de pro memorie begrotingspost en het daadwerkelijk uittrekken van de gelden en het begin van de bouw: jaren waarin stap voor stap door regering, Gemeente, commissie en tot grotere activiteit aansporende publicisten, naar de realisatie van het museum gestreeft wordt.

De verheugenis over het debat van 4 december 1872 is algemeen. Joh. C. Zimmerman bijvoorbeeld schrijft: "Het gold niet meer of minder dan de huwelijksvoltrekking tusschen de Prins en Assche-poester, gelijk de Spectator de plechtigheid noemde. Op dien dag werd het verbond gesloten (...) tusschen den minister Geertsema en de bevallige jonkvrouw die men de nederlandsche kunst noemt".(78) "De regering", zegt Zimmerman verder "moet door woord en daad tonen dat zij het hoge doel en het nut van de kunst begrijpt en waardeert; dat zij daarin ziet een element van volksbeschaving, van volksveredeling, van volksvorming; dat zij haar als eene levende nationale kracht eerbiedigt".(79)

Na de daad van het parlement is de eerste daad van de regering het per K.B. van 1 april 1873 instellen van de "Commissie van Voorlichting bij de vestiging van een Rijks-Museum". Voorzitter van deze adviescommissie is de Burgemeester van Amsterdam jhr. mr. C.J.A. den Tex. De andere leden van de commissie hebben bekende namen: L.M. Beels van Heemstede, Jo. van Eik, C.P. van Eeghen, Joh. C.

Zimmerman, P.L. Dubourcq. Namens de Rijksacademie van Beeldende Kunsten zit dr. W.J.A. Jonckbloet in de commissie, terwijl Arti et Amicitiae door L. Lingeman vertegenwoordigd wordt.(80) Eén van de adviezen van Den Tex c.s. is Oudshoorn of, indien dit bezwaarlijk zou zijn, Ebersson als architect aan te wijzen.(81)

De eerste daad van Amsterdam, na het kamerdebat, is het positief reageren op de in 1872 door minister Geertsema gestelde vragen. Op woensdag 2 juli 1873 debatteert de gemeenteraad over no. 269 van de agenda "Voordracht van B.en W. tot afstand van gemeentegrond (16.900 m²) en het toezeggen van eene geldelijke bijdrage (ad. f 100.000,=) ten behoeve van het alhier te stichten Rijksmuseum van schilderijen enz.".(82) Onder "enz." valt bijvoorbeeld de toezegging schilderijen toebehorende aan Amsterdam in het museum te zullen laten plaatsen. De gemeenteraad besluit in meerderheid nog niet te bepalen welk terrein men zal afstaan. Zonder hoofdelijke stemming wordt de voordracht aangenomen.

Temidden van deze daadkracht verschijnt de uit Limburg afkomstige Haagse advocaat jhr. Victor de Stuers op het toneel. In een brief aan de minister van Binnenlandse Zaken en in een artikel in *De Gids* (november 1873) spuugt hij zijn gal over het Nederlandse monumenten - en museabeleid, met de klemtoon op monumenten. Zijn artikel "Holland op zijn smalst" toont veel gelijkenis met het laatste persoonlijke verslag dat professor Leemans, als voorzitter van de in 1860 opgerichte en in 1871 ontbonden "Commissie tot het opsporen, het behoud en het bekend maken van overblijfsels der Vaderlandsche Kunst uit vroeger tijden", uitgebracht heeft op 27 april 1872. Leemans, sedert 1835 directeur van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden en hoogleraar aldaar, heeft De Stuers leren kennen toen deze als 18 jarige student in 1861 te Leiden rechten ging studeren. De Stuers had veel belangstelling voor kunstgeschiedenis (83) en is kennelijk onder de invloed gekomen van de denkbeelden van de 35 jaar oudere geleerde.

Heeft Leemans met zijn commissie nauwelijks iets bereikt, De Stuers valt met zijn artikel dadelijk in de prijzen (figuurlijk gesproken dan). Zijn aanklacht, fel van toon en goed gedocumenteerd, verschijnt dan ook (voor wat betreft het museumbeleid) op een tijdstip waarin een in zeker 30 jaren opgerezen golf op het punt staat met donderend geweld neer te rollen en de laatste tegenstand op te ruimen. De Stuers is de schuimkop op deze golf, door anderen aangeblazen. Zo'n schuimkop valt op, vormt de kroon, maar kan nooit bestaan zonder de golf.

De titel van het artikel van De Stuers, heeft alles met water te maken. Want Holland op zijn smalst was de naam voor de duinenrij bij Velzen die de waterscheiding vormde tussen de Noordzee en de uitlopers van de Zuiderzee. En Holland op zijn smalst was doorgraven, een prestatie van grote orde, terwijl hetzelfde Nederland te klein van geest, te smal, is om enig monumentenbeleid te voeren of een behoorlijk museum te bouwen. "Wat zal het baten of een museum beloofd en wellicht ook - op min of meer schralen voet - gebouwd wordt, wanneer niet bij de natie zelve de overtuiging bestaat dat de kunst een nationaal belang is waarvoor even goed als voor Water-

staat, Defensie en Koloniën behoort gezorgd te worden?".(84)

Nog in het jaar van "Holland op zijn smalst", komt de oprichter in 1858 van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, D. Franken Dzn. met een geschrift. *Regerings - en volkszaak*. "Waarom zal dan het artikel van den Heer V. de Stuers in *De Gids* van November meer uitwerken dan andere pogingen?", vraagt Franken zich af. "Welk ook het resultaat moge zijn van dien wapenkreet van een waar kunstliefhebber, dank is hem verschuldigd, omdat hij, brekende met de gebruikelijke wijze van critiseren, zich niet vergenoegd heeft de hand op de wond te leggen maar er in heeft gesneden, en dat vrij diep. Geen algemeenheden, die niemand zich aantrekt; neen, op de man af, met de stukken in de hand, heeft hij aangewezen waar het kwaad zit en daarmee is de weg aangegeven aan hen die hem willen volgen".(85) Hoeveel liefhebbers van kunst De Stuers hebben willen volgen is niet bekend, dat hij veel macht gekregen heeft is zeker.

Het "College van Rijksadviseurs voor de monumenten van geschiedenis en kunst", het eerste orgaan in ons land dat zich met monumentenzorg zal gaan bezighouden, wordt bij K.B. van 8 maart 1874 opgericht. Voorzitter: mr. C. Fock, vice-voorzitter: dr. Leemans, de man die in feite het denkbeeld om tot oprichting van een dergelijk college te komen als eerste heeft geopperd. Jhr. mr. V.E.L. de Stuers is secretaris. Leden zijn onder andere P.J.H. Cuypers en mr. C. Vosmaer.(86) De geloofsgenoten Cuypers en De Stuers raken bevriend; aldus is een invloedrijk driemanschap (Alberdingk Thijm, Cuypers en De Stuers) ontstaan, met zeer geprononceerde esthetische voorkeuren.(87) Tegenover deze school-Viollet le Duc staat de klassieke school in de persoon van de *Spectator*-redacteur, Carel Vosmaer.

Reeds op hun tweede vergadering (donderdag 7 mei 1874) besluiten de Rijksadviseurs aan de Minister te vragen "in welke stand zich de zaak van het Rijksmuseum te Amsterdam bevindt".(88) Het college schrijft de Minister van Binnenlandse Zaken per missive van 16 mei "Het zal nu weldra twee jaar geleden zijn dat Uwe Excellentie zich vereenigde met de eenstemmigen wensch der IIe kamer en op de Staatsbegroting een post pro memorie uittrok, ten behoeve van nieuwe lokalen voor deze verzameling te bestemmen. Van verschillende zijden wordt ons medegedeeld dat weldra aan dit besluit uitvoering gegeven zal worden, en dat definitieve plannen in bewerking zullen komen. Aangenaam zou het den Adviseurs zijn, indien zij vernamen in welken stand de zaak thans verkeert, en of Uwe Excellentie reeds bepaalde voornemens te dien aanzien opgevat heeft".(89) De heren-Rijksadviseurs zijn kennelijk bang dat de bouw van het Rijksmuseum buiten hen om geregeld zal worden.

De Minister antwoordt voorlopig niet. Pas per missive van 4 maart 1875 betreft hij het college bij de kwestie. Hij deelt mee dat definitief voor het terrein aan de Stadhouderskade tussen de Boerenwetering en de P.C. Hooftstraat gekozen is en vraagt een aanbevelingslijst van drie architecten. Tevens machtigt hij de adviseurs zich in verbinding te stellen met de Amsterdamse Museum Commissie. Tijdens de discussie hierover (elfde vergadering donderdag 11 maart

Het Rijksmuseum aan de Stadhouderskade
(Atlas Gemeentelijke Archiefdienst-Amsterdam)

1875) zegt De Stuers "dat hij het in beginsel verkeert acht dat aan de adviseurs het noemen van bepaalde architecten worde gevraagd. Doch nu dit geschied is, aarzelt hij niet te verklaren dat hij uitsluitend den Heer Cuypers durft aanwijzen als berekend voor deze taak".(90) De vergadering besluit voorkeur uit te spreken voor de architecten Cuypers, Gugel en Oudshoorn. Over deze personen zal men overleg plegen met de Amsterdamse commissie.(91)

Op 26 maart vindt de vergadering tussen de Rijksadviseurs en de Amsterdamse Commissie in het Stadhuis van Amsterdam plaats. Slechts drie adviseurs wonen de bijeenkomst bij: Fock, Leemans en Vosmaer, hoewel het college had besloten dat alle leden behalve Cuypers zouden gaan. "Na lange besprekingen kwam men overeen dat men aan den Minister de H.H. Cuypers, Ebersson, Oudshoorn en Vogel zou aanbevelen".(92)

Het college adviseert in een brief van 3 april de vier architecten een ontwerp te laten maken. De ontwerper van het beste plan zal zijn getekende museum mogen bouwen. Het plan zal moeten voldoen aan een "Programma van Eisschen".(93) Naar aanleiding van een opmerking van De Stuers, besluit het college op haar vergadering van 29 april (dertiende vergadering) bij de eisen toe te voegen: "de vormen van het gebouw moeten zijn bestemming uitdrukken: het bewaren van Nederlandsche schilderijen hoofdzakelijk uit de XVIe en XVIIe eeuw".(94)

Dit alles gebeurt. De beide commissie tezamen treden als beoordeelaar op, terwijl C. Springer namens het "Schilderkundig Genootschap Arti et Amicitiae" en J. Israëls namens de "Pulchri Studio", schriftelijk hun commentaar geven. De 17 leden van de gecombineerde commissie, die buiten afwezigheid van rijksadviseur Cuypers vergadert, besluit in meerderheid het ontwerp van de rijksadviseur te verkiezen boven de plannen van Ebersson en Vogel. Oudshoorn is inmiddels overleden. De constitutionele monarch tekent op 12 juli 1876 het K.B. waarin P.J.H. Cuypers tot architect van de Rijksmuseumgebouwen wordt benoemd.(95) Op 1 oktober 1876 gaat de eerste paal de grond in.

1885. Het algemene kader en het Rijksmuseum

Maandag 13 juli 1885: op die dag zal de plechtige opening van het Rijksmuseum plaatsvinden door de Minister van Binnenlandse Zaken mr. J. Heemskerk, "in aanwezigheid van Zijne Doorluchtige Hoogheid de Prins van Wied en Zijne gemalin Hare Koninklijke Hoogheid Prinses Marie der Nederlanden".(96) De Koning zelf, die gezegd zou hebben "nooit een voet in dat klooster" te zetten (97), is verhinderd, hij bevindt zich in het kuuroord Königswart.

In 1885 zal het imperialisme geheel Europa aangestoken hebben. Nederland voert dan sedert 1873, zonder veel succes, de Atjeh oorlog. Het *Algemeen Handelsblad* zal het Atjeh-bijvoegsel van zondag 19 juli 1885 met een citaat openen. "Geen handelsstaat kan ooit zijne veelvuldige, zijn heinde en verre wortelschietende belangen duurzaam handhaven, zonder dat zijn bewind een zwaard op zijde droeg, dat het

te rechter uur in de schaal wist te werpen". "Bovenstaande regels schreef Potgieter" vervolgde het *Handelsblad*, "in zijn meesteropstel over het oude Rijksmuseum te Amsterdam. Nog onder den indruk van de opening van het nieuwe museum, aan Hollands gouden eeuw gewijd, waar het bronzen monument ter eere van 't leger in Atjeh prijkte in de zaal waar de Minister sprak, brengen wij Potgieter's woorden in herinnering".(98)

In 1885 zal de Burgemeester van Amsterdam, die evenals de Minister tijdens de opening van het Rijksmuseum plechtige woorden spreekt, het bij de burgerij aanwezige optimisme vertolken. Hij zal immers zeggen dat Amsterdam zich gelukkig acht, "dat de stichting van het gebouw - bestemd om als herinnering aan het verleden te strekken en onze hoop voor de toekomst uit te drukken - is aangevangen en voltooid op de plaats, door het Gemeentebestuur daarvoor aangewezen. Het is op deze plaats dat het nieuwe aan het oude Amsterdam de hand reikt en de vooruitstrevende stad onder het langdurig en voor haar in vele opzichten gezegend koninksschap van Willem III een nieuwe gordel legt om de Singel, die onder een anderen Willem III van het Amsterdam der XVIIde eeuw zoo ruime grenzen voor uitbreiding en ontwikkeling bood".(99)

In 1885 zal niet iedereen in het openbaar zulke lovende woorden over de Koning uiten. Eind mei van dat jaar zullen in de drie grootste steden van ons land pamfletten worden aangeplakt met de kop "Buitengewoon Staatsblad van het koninkrijk der nederlanden". In de tekst staat o.a. "Wij Willem de laatste, bij de gratie Gods Koning der Nederlanden, Prins van Oranje-Nassau, Groot-Hertog van Luxemburg, enz. enz. (...) Hebben goedgevonden en verstaan: 1. Met het oog op de diepe ellende waarin het volk is gedompeld, afstand te doen van ons jaarlijksch tractement van f 600.000 (...) 2. Vrede te sluiten met Atjeh (...). 3. Alle vroegere besluiten in te trekken (...). 4. Afstand te doen van de Kroon voor onze nakomelingen (...)"(100)

In 1885 zal zich voor het eerst sedert decennia in Nederland radicale en socialistische agitatie voordoen. De kiesrechtkwestie brengt veel volk op de been. Op 20 september zal een grote kiesrechtmanifestatie te Den Haag plaats vinden. De sociale kwestie mobiliseert de arbeiders. Een belangrijke oorzaak van dit alles: in een, in de jaren zeventig gekweekt klimaat van optimisme en zelfbewustzijn, breekt een economische crisis uit, waarvan met name de arbeidende klasse en de kleine burgerij, die intussen uit het diepste dal van armoede geklommen zijn, het slachtoffer worden.(101)

In 1885 zal het blad van Domela Nieuwenhuis, *Recht voor Allen*, veel aandacht besteden aan de prijzen van levensmiddelen, aan bijeenkomsten en acties; geen aandacht krijgt de plechtige opening van het Rijksmuseum. In nummer 54 (9 september 1885): "In het Museum te Amsterdam, waar geen kostuum is voorgeschreven, is een werkmanspak afgewezen aan de deur. Dus men moet als heer gekleed zijn, om een museum te mogen bezichtigen. Moet niet tegen dergelijke handelingen worden geprotesteerd? Het is meer dan erg!" (102) Minister Heemskerk spreekt naar aanleiding van dit gebeuren de volgende woorden in de Tweede Kamer (11 december 1885) "Omtrent

de kleeding van de bezoekers zijn geene bepalingen gemaakt, maar de concierge van het gebouw is uit den aard der zaak, al is het niet reglementair voorgeschreven, bevoegd iemand met vuile klederen te weren. (...) Uit een onderzoek is gebleken dat een enkel werkman met vuile, bemorste klederen niet toegelaten is. Men behoeft niet en frac gekleed te zijn, maar om een museum te bezoeken, waar de schoonste zaken bij elkaar zijn, dient men toch zindelijke klederen te dragen". (103)

In 1885 zal naast de kiesrecht kwestie, en de sociale kwestie, ook de schoolkwestie de gemoederen bezighouden. In deze schoolstrijd zijn de confessionele partijen ontstaan, die volgens het model van de anti-modernistische Abraham Kuyper, de antithese, samen de coalitie vormen tegen de liberalen, tegen de anderen eigenlijk. De vorm van het Rijksmuseum achten de anti-revolutionairen in principe te paaps. In de jaren zeventig namen anti-revolutionaire kamerleden als Messerschert van Vollenhoven (10 december 1874), Teding van Berkhout (15 december 1876) en vooral De Jonge (27 mei 1878) nog stelling tegen het "College van Rijksadviseurs" en hun bemoeienissen met de bouw van het Rijksmuseum. Als in de jaren tachtig de anti-these scherpe vormen zal hebben gekregen, uitende anti-revolutionairen zich genueanceerd over de vorm van het Rijksmuseum. In *De Standaard* van dinsdag 14 juli 1885: "Het grootse en prachtige gebouw, aan de Stadhouderskade te Amsterdam verrezen, dat heden als Rijksmuseum door Z. Exc. de Minister van Binnenlandse Zaken, namens Z.M. den Koning, werd ingewijd, maakt onwillekeurig op iedere Nederlander bij de aanschouwing een diepen indruk. Ook al ware men ongevoelig voor de schoonheden, die het *gebouw* den toeschouwer biedt, - wanneer men denkt aan de vaderlandsche kunstschaten, die binnen deze muren een waardige plaats ontvingen, dan moet bij die gedachte het hart sneller kloppen; want die kunstschaten vormen de geschiedenis van een verleden, waarop wij, Nederlanders der 19 e eeuw, vaak met trots wijzen". (104)

In 1885 zal men in de kringen van de andere confessionele groep, de Rooms Katholieken zeer enthousiast zijn over het gebouw. In *De Katholieke Illustratie* zal geschreven worden over "deze grootsche schepping van ons tijdperk" (...) "dat niet alleen waardig is met de schoonste gebouwen van Europa te wedijveren, maar ook als een grootsch getuigenis zal blijven bestaan van hetgeen de kunstenaar zelfs in deze eeuw van materialisme vermocht". (105)

En Schaepman zegt in de Tweede Kamer: "Ik beschouw het Rijksmuseum te Amsterdam inderdaad als een der weinige groote daden, die het Nederlandsche volk in de tweede helft dezer eeuw heeft tot stand gebracht". (106)

In 1885 zullen de conservatieven nauwelijks meer een rol spelen. Het ministerie Heemskerck is hun laatste stuip trekking. (107)

In 1885 zullen de verscheiden liberale groepen zich aaneensluiten in de "Liberale Unie". Een echte partij vormt deze Unie zeker niet, daarvoor verschillen de liberalen onderling te veel. Ook over het Rijksmuseum bestaan er binnen de liberale groep verschillende meningen. "De wereldvermaarde kunstschaten uit het Trippenhuis zijn geplaatst in een stichting hunner waardig, in een grootsch gewrocht van bouwkunst, een eer en een sieraad voor de hoofdstad, voor het Rijk, voor den bouwmeester" zal het *Algemeen Handelsblad* op

14 juli 1885 schrijven. En ook: "De Nederlandsche kunstenaar heeft eere van zijn werk, dat de verwachtingen verre overtrof, dank zij de aanvallers die het werk steeds verkleinden en hekelden".(108) Max Rooses (een Belg overigens) zal in *De Gids* naast vreugde over de totstandkoming van het gebouw, enige kritiek uitoefenen. "Aan de Nederlandsche kunst is eene tempel gebouwd, die door zijne rijkdom getuigenisaflegt van den eerbied, verschuldigd aan de goden en helden, die daar hunne werken tonen" schrijft hij. En ook: "De bouwmeester, de heer Cuypers, heeft in de buitenzijde getracht naar spel van lijnen en rijkdom van versiering. Het eerste heeft hij in ruime mate gevonden, het tweede heeft hij vooral in den middenbouw bereikt. Hij heeft getracht de hoofdmotieven van den gothieken kerkbouw te vermengen met die der burgerlijke gebouwen uit de renaissance; vandaar aan de eene zijde de torens de groote ronde ramen; aan de andere, de vierkante vensters, het dakwerk, de zolder-vensters. Is de versmelting voldoende gelukt? Wij kunnen het niet vinden; het kerkelijk karakter van sommige deelen is al te sprekend, al te weinig gewettigd".(109)

In 1885 zal Carel Vosmaer in zijn *De Nederlandsche Spectator*, felle artikelen tegen het nieuwe gebouw schrijven. Hij was ook lid geweest van het "College van Rijksadviseurs". Maar vanaf 1877 had hij het college beschuldigd van ultramontanisme, en in 1878 waren Vosmaer, Fock en Leemans uit het college gestapt. De *Kunstchroniek* schreef daarover: "Hun aftreden schijnt als een protest beschouwd te moeten worden tegen de eenzijdige kunstrichting, welke in die commissie den boventoon voert. Zooals men weet, is onlangs door de Maatschappij ter bevordering der Bouwkunst eveneens een schriftelijk beklag bij de Regering ingediend wegens de officiële eenzijdigheid in den bouwstijl der Rijksgebouwen".(111) Vosmaer nu zal in een "Pluksel" in de *Spectator* van 14 november 1885 eenvoudig voorstellen het Rijksmuseum maar weer af te breken. "Het geld kan geen bezwaar zijn om een ander museum te maken; want wij hebben geld in overvloed".(112)

In de dagen dat de denkbeelden van Potgieter en *De Gids* in het Rijksmuseum gestalte krijgen, ontstaat voor het eerst sedert decennia een nieuwe kunstenaarsgroep. Op 3 juli 1885 vindt de eerste vergadering van de redactie van *De Nieuwe Gids* plaats. Van Eeden wordt voorzitter, Paap penningmeester en Kloos secretaris.(113) Deze generatie gaat het niet meer om de inhoud, deze generatie gaat het, in de turbulente jaren tachtig, vooral om de schone vorm. "En over de klinkerweg langs de brede Amstelstroom wielden zij, bedaard wielend nu, in de richting van Amsterdam. Links, tussen laag in weiden, onder bomen, groenig dromende boerderijen door, zonden in de verten de tinnen van Rijksmuseum en Volkspaleis; rechts kabbelde het water van de Amstel met spatjes tegen de oever; week, tot lange, schuine lijnen gekliefd, voor een stoomboot; schuimde wit op tegen de boeg van een lage giek, bemand vlak bij het water, met blote armen en rood en wit gestreepte flanellen".(114)

Peter Janzen

1. Jonckbloet, W.J.A., *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, dl. V, Groningen 1888 3, p. 341. Zie voor Potgieter: Smit, Jc., *Potgieter 1808-1875*, 's Gravenhage, 1950.
2. Potgieter, E.J., 'Jan, Jannetje en hun jongste kind', in: *Nederlandsche Bibliotheek* dl. XLII - XLIII, Amsterdam, z.j., p. 31. (oorspronkelijk verschenen in 1842)
3. Klein, P.W., *De Trippen in de 17e eeuw*, Assen 1965, p. 44, 428.
4. Potgieter, E.J., 'Het Rijksmuseum te Amsterdam', in: *Nederlandsche Bibliotheek* dl. XLII - XLIII, Amsterdam z.j., p. 67. (oorspronkelijk verschenen in 1844).
5. *Ibidem*, p. 82. Bedoeld wordt het schilderij van Michael Jansz. van Miereveld, *Prins Willem I*.
6. Lunsingh Scheurleer, Th.H., 'Een eeuw Rijksmuseum in vogelvlucht', in: *1808 - 1958 Het Rijksmuseum. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het honderdvijftigjarig bestaan*, 's Gravenhage 1958, 44.
7. De Stuers noemt het jaar 1834 als het jaar waarin "voor zover bekend" de eerste klachten zijn geuit. In: Cuypers, P.J.H. en V. de Stuers, *Het Rijksmuseum te Amsterdam* afl. 2, Amsterdam, z.j., p. 5.
8. Potgieter, *Rijksmuseum*, p. 111 - 112.
9. Hildebrand, *Camera Obscura*, Utrecht - Antwerpen, z.j., p. 50. (naar de derde uitgave van 1851) Scherp wordt in dit portret van de familie Stastok de natie van renteniers en paupers weergegeven. Elke wetenschappelijke verhandeling over deze periode bevestigt dit beeld.
10. Buijs, J.T., 'Heden en morgen', in: *De Gids* jan. 1877, p. 123.
11. Jonckbloet, W.J.A., *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde* dl. VI, Groningen 1883 3, zegt dit met zoveel woorden op p. 197.
12. Muller, P.N., 'Amsterdam II', in: *De Gids* febr. 1877, p. 392.
13. Fruin, R. 'Welkomsgroet aan de Universiteit van Amsterdam bij gelegenheid harer feestelijke opening (1877)', in: *Verspreide Geschriften* dl. IX, 's Gravenhage 1904, p. 378.
14. Tijn, Th. van, 'De schone kunsten', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* dl. 12, Haarlem 1977, p. 252 - 253. Vanaf 1844 was *De Gids* een orgaan van het politieke liberalisme (Smit, E.J. Potgieter, p. 183).
15. Zie: Robijns, M.J.F., *Radicalen in Nederland* (1840 - 1851), Leiden 1967 en Giele, J.J., *De pen in aanslag. Revolutionairen rond 1848*, Bussum, 1968.
16. Tijn, Th. van, *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876*, Amsterdam 1965, p. 147.
17. *Ibidem*, p. 146 - 147.
18. *Ibidem*, p. 151 - 156; Quack, H.P.G., *Joh. C. Zimmerman (1828 - 1888)*, p. 11. (overdruk uit *De Gids* 1888 no.11) Zie voor de felle verkiezingsstrijd in 1859 en de aanvallen op Van Lennep: Lennep, M.F. van, *Het Leven van mr. Jacob van Lennep* dl. 2, Amsterdam 1910 2, p. 138 - 151.
19. Zie: Brugmans, H., *Geschiedenis van Amsterdam* dl. 6, Utrecht - Antwerpen 1973, p. 57 - 68; Baruch, J.Z., 'Dr. Samuel Sarphati', in: *Ons Amsterdam* jrg. 16 no. 4, april 1964, p. 116 - 120; Dubiez, F.J.D., 'Dr. Samuel Sarphati', in: *Ons Amsterdam* jrg. 18 no. 6, juni 1966, p. 162 - 169.

20. Jansen, L., 'Het nieuwe Amsterdam in 1862', in: *Ons Amsterdam* jrg. 14 no. 6, juni 1962, p. 184 - 188; Waal, A.M. van de, 'Het Frederiksplein', in: *Ons Amsterdam* jrg. 20 no. 4, april 1968, p. 98 - 107.
21. Op. cit. Geurtsen, R., 'Sociaal ontbonden cultureel verbonden. Aspecten van woningbouw- en stedenbouwpraktijk in de negentiende eeuw', in: *Ons Amsterdam* jrg. 26 no. 2 februari 1974, p. 51.
22. Zie voor de Great Exhibition en het Crystal Palace de aardige documentatiemap *The Great Exhibition*, Jackdaw no. 43.
23. Titel van deel vijf van de serie "Milstones of History", (red. A. Palmer), Londen 1970.
24. Van Tijn, *Twintig jaren*, p. 116. De formele concessie-aanvraag vond plaats in 1862. Uit het adres blijkt dat tussen 1852 en 1859 slechts 203 woningen te Amsterdam waren gebouwd.
25. *Ibidem*, p. 118; Blijstra, R., 'De buurt van Sarphati', in: *Ons Amsterdam* jrg. 24 no. 11, november 1972, jrg. 24 no. 12, december 1972, p. 322 - 326, p. 360 - 364.
26. Emeis jr., M.G. 'Amsterdam in en om 1875', in: *Ons Amsterdam* jrg. 27 no. 12, december 1975, p. 352.
27. Groen jr., J.A., 'Honderd jaar geleden stierf mr. Jacob van Lennep', in: *Ons Amsterdam* jrg. 20 no. 7/8 juli/augustus 1968, p. 210 - 217. De contacten tussen Van Lennep en Potgieter waren koel.
28. *Ibidem*, p. 216; Ree, M., 'Het standbeeld van Joost van den Vondel', in: *Ons Amsterdam* jrg. 17 no. 6, juni 1965, p. 169 - 173.
29. Groen jr., J.A., 'Het Vondelpark en de gemeente Amsterdam', in: *Ons Amsterdam* jrg. 17 no. 5, mei 1965, p. 130 - 141; Jansen, L., 'Het Vondelpark in de stadsuitbreidingen', in: *Ons Amsterdam* jrg. 17 no. 8, augustus 1965, p. 226 - 231; Brants, J., 'De geschiedenis van het Vondelpark', in: *Spiegel Historiae* jrg. 9 no. 3, maart 1974, p. 144 - 147. Van Lennep, Mr. Jacob van Lennep dl. 2, p. 277 - 284.
30. Van Lennep, Mr. Jacob van Lennep dl. 2, p. 128 - 136; Werkman, E. en H. van der Harst, *Beeld van een haven 1870 - 1940*, Bussum z.j., p. 21; Groen jr., 'Honderd jaar geleden', in: *Ons Amsterdam* jrg. 20 no. 7/8, juli/augustus 1968, p. 215; Niesen, M.G., 'Amsterdam kreeg een nog grotere mond', in: *Ons Amsterdam* jrg. 19 no. 7, juli 1967, p. 197 - 204. *Ons Amsterdam* jrg. 28 no. 8/9, augustus/september 1976, is geheel aan het Noordzee-kanaal gewijd.
31. Op. cit. Vries, Joh. de, *Amsterdam - Rotterdam. Rivaliteit en economisch - historisch perspectief*, Bussum 1965, p. 81.
32. Vries, Joh. de, 'De problematiek der Duits - Nederlandse economische betrekkingen in de negentiende eeuw', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* jrg. 78 afl. 4, p. 23 - 48.
33. Lunsingh Scheurleer, in: *Gedenkboek*, p. 45; Cuypers en De Stuers, *Het Rijksmuseum* afl. 2, p. 5; Van Thiel, P.J.J., 'Kroniek van de schilderijenverzameling van het Rijksmuseum', in: *Alle schilderijen van het Rijksmuseum te Amsterdam*, Amsterdam 1976, p. 22 - 23. De drie boeken geven elk aan ander verhaal over de Nachtwachtzaal en de vergaderingen van de Koninklijke Academie.

34. Naast de in de vorige noot genoemde werken ook Koot, T., *150 jaar Rijksmuseum*, A.O. reeks 28 - 3 - '58, p. 5.
35. Van Thiel, 'Kroniek', in: *Alle schilderijen*, p. 22.
36. Op. cit. Weissman, A.W., *Het Rijksmuseum te Amsterdam*, Arnhem 1885, p. 8. 10; Emeis jr., 'Amsterdam 1875', in: *Ons Amsterdam* jrg. 27 no. 12, december 1975, p. 356.
37. Groen jr., 'Honderd jaar geleden', in: *Ons Amsterdam* jrg. 20 no. 7/8 juli/augustus 1968, p. 217.
38. Zimmerman, Joh. C., 'Een Schilderijen-Museum en eene Commissie', in: *De Gids* febr. 1870, p. 354.
39. De Hoop Scheffer, D., 'Het Rijksmuseum en zijn begunstigers', in: *1808 - 1958 Het Rijksmuseum. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het honderdvijftigjarig bestaan*, 's Gravenhage 1958 p. 89.
40. Hoogewerff, G.J., 'Bij de herdenking van "De Commissie tot het opsporen, het behoud en het bekendmaken van overblijfsels der Vaderlandsche Kunst uit vroeger tijden" juni 1860 - april 1872', in: *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen afd. Letterkunde* nieuwe reeks dl. 23 no. 5, p. 169 - p. 178. De commissie wordt in de vergadering der Akademie van 29 april 1871 ontbonden. Een laatste jaarverslag wordt op 27 april 1872 door Leemans uitgebracht.
41. Ver Huell, A., *Volk en Kunst*, Arnhem 1862, p. 16, p. 22 - 23.
42. Weissman, *Rijksmuseum*, p. 9; *Verslagen omtrent 's Rijks verzamelingen van Geschiedenis en Kunst* dl. VIII 1885, 's Gravenhage 1887, p. 1 - 2.
43. Op. Cit. Weissman, *Rijksmuseum*, p. 12; *Verslagen*, p. 4.
44. Alberdingk Thijm (1820 - 1889) richtte in 1854 de eerste Amsterdamse rooms-confessionele kiesvereniging "Regt voor Allen", op. In de jaren na haar oprichting werkte deze vereniging meestal samen met de liberalen. In 1855 stichtte Thijm *De Dietsche Warande*.
45. Weissman, *Rijksmuseum*, p. 12 - 14; *Verslagen*, p. 5.
46. In de *Amsterdamsche Courant* van 16 april 1864 schreef een anonymus, waarschijnlijk J.A. Alberdingk Thijm, (op. cit. Weissman, *Rijksmuseum*, p. 16 e.v.): "Iedere Nederlander en kunstliefhebber, moet het (...) zeer toejuichen, dat de commissie een ontwerp vroeg, waarvan stijl en bouwstof van de glorierijke dagen van 1600 spraken. Dat dit niet onmogelijk was, blijkt uit den met de premie bekroonden ontwerper van het andere bekroonde plan, ofschoon wij gaarne bekennen, dat men inderdaad een Nederlander moet zijn, zooals de Cuypers, die de stijlen van de noordelijke Germaansche landen met liefde beoefend heeft, om aan dezen eischen der commissie te kunnen voldoen". J.H. Leliman verdedigde in dezelfde *Amsterdamsche Courant* (21 april 1864) de rechten der klassieke stijl. Hij stelde o.a.: "Het is vrij algemeen opgemerkt, dat de renaissancegevel uit de 17de eeuw van het met den bijprijs bekroonde ontwerp des heeren Cuypers eerder het cachet van een kerkelijk opvoedingsgesticht of bisschoppelijke woning omdroeg, dan dat van een museum" (op. cit. Weissman, *Rijksmuseum*, p. 19). Ook I. Gosschalk achtte het ontwerp van Cuypers meer gotisch dan

- renaissancistisch. In de *Nederlandsche Spectator* van april - mei 1864 noemde hij Cuypers "de navolger van Viollet - le - Duc, die niet gewend is in Renaissance te denken" (op. cit. Weissman, *Rijksmuseum*, p. 12). (In de jaren 70 verzet Gosschalk zich niet meer tegen de ontwerpen van Cuypers). De in 1864 begonnen strijd om de vorm zal nog tot in de jaren negentig met felheid gestreden worden.
47. *Verslagen*, p. 6; Quack, Zimmerman.
 48. *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal gedurende het zittingsjaar 1862 - 1863*, p. 252 e.v.; Wintgens, W., *Redevoeringen in de Tweede Kamer der Staten Generaal, 1850 - 1873*, 's Gravenhage 1873, p. 409 e.v. Voor de contacten tussen de commissie-Vrolik en Thorbecke: Duparc, F.J., *Een eeuw strijd voor Nederlands cultureel erfgoed*, 's Gravenhage 1975, p. 53 - 54. De minister deed beloften, maar hield uiteindelijk de boot af.
 49. *Ibidem*, 6de zitting II, p. 36.
 50. Multatuli maakt in 1872 het volgende grafschrift op Thorbecke:
"Ieder zet de tering naar de nering
Daarom zei ik maar dat kunst geen zaak is van Regering,
En om ook van mijn kant tering naar nering te zetten,
Deed ik in bisschoppen, liberalismus en kieswetten".
In: Multatuli, *Ideeën*, een keuze door Gerrit Komrij, Amsterdam 1971, p. 111.
 51. *Handelingen van de Tweede Kamer* 27 ste zitting 25 november, p. 253; Wintgens, *Redevoeringen*, p. 410.
 52. Het aanleggen van spoorwegen, het graven van kanalen e.d. viel in die tijd onder het ministerie van Binnenlandse Zaken. In 1877 wordt het ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid opgericht. Bedroeg de begroting van Binnenlandse Zaken voor 1860 nog f 6.874.402,25, de begroting voor 1861 van dat departement bedroeg f 17.228.480,40. (Bruyne, J.A. de, *De Geschiedenis van Nederland in onze tijd* dl II, Schiedam 1912, p. 423.) In deze cijfers weer- spiegelt zich de activiteit der regering.
 53. Weissman, *Rijksmuseum*, p. 13.
 54. Op. cit. Bruyne, J.A. de, *De Geschiedenis van Nederland in onze tijd* dl. IV, Schiedam 1912, p. 195 - 196.
 55. Van Tijn, *Twintig jaren*, p. 330 e.v. "Burgerplicht" was de kiesvereniging voor de middenklasse. In de "Oproeping tot het vormen van eene nieuwe kiezersvereniging", in de *Amstelstem* van 9 december 1865 stond o.a.: "De patriciërs kunnen gerust wezen, Het is de derde stand, dien wij oproepen om zijn sinds 1789 en 1848 verworven rechten te gebruiken. Geen revolutie prediken wij (...). De middenklasse, de meerderheid van degenen, die het recht hebben om te kiezen, is niet langer gediend van een "vaderlijk bestuur". Zij verlangt dat eens voor goed een einde kome aan dat heulen met verouderde traditiën, aan die kinderachtige velleit- teiten. Zij verlangt meer dan schoorvoetend toegeven aan de be- ginselen onzer Grondwet". (op. cit. Zwart, B.C.E., *Enkele Ge- schiedkundige Aanteekeningen ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan der kiesvereniging Burgerplicht*, Amsterdam 1891, p. 7)
 56. Op cit. Van Tijn, *Twintig jaren*, p. 357 - 359; ook Zwart,

Enkele Aanteekeningen, p. 19.

57. Tussen 1862 en 1869 was gestreden over de plaats waar het station zou moeten komen. Stadsingenieur Van Niftrik en de Amsterdamse Kamer van Koophandel waren tegen de plaatsing bij het open haven-front. Thorbecke was daar voor. (Brugmans, *Amsterdam* dl. 6, p. 108; Dubiez, F.J., 'De Amsterdamse Architecten A.L. en A.D.N. van Gendt', in: *Ons Amsterdam* jrg. 21 no. 6 juni 1969, p. 162 - 171.
58. Jonge, J.A.A. de, 'De industriële ontwikkeling van Nederland', in: P.W. Klein (red.) *Van stapelmarkt tot welvaartsstaat*, p. 80 - 81; Jonge, J.J.A. de, 'Nijverheid en conjunctuurbeweging', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* dl. 12, Haarlem 1977, p. 62 e.v.
59. Van Tijn, *Twintig jaren*, geeft op p. 264 het volgende staatje over het aantal voltooide nieuwe huizen 1863: 29, '64: 48, '65: 32, '66: 89, '67: 143, '68: 132, '69: 152, '70: 162, '71: 158, '72: 155, '73: 314 (sic!), '74: 281, '75: 317, '76: 481.
60. Van Tijn, *Twintig jaren*, p. 259 - 265. Zie voor de Pijp, het in 1869 door de gemeenteraad afgekeurde plan-Van Niftrik, het plan-Kalff (1875) etc. Blijstra, R., 'De Pijp: slecht gebouwd, toch bewoonbaar', in: *Ons Amsterdam*, jrg. 25 no. 2 februari 1973, p. 34 - 44, jrg. 25 no. 4 april 1973, p. 120 - 123, jrg. 25 no. 5 juni 1973, p. 142 - 152, jrg. 25 no. 6 juni 1973, p. 178 - 188. De straten van deze, aan het Rijksmuseum palende, wijk hebben namen van Nederlandse schilders.
61. Tijn, Th. van, 'De tweede fase van de economische groei 1868 - 1875', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 12, Haarlem 1977, p. 155.
62. Van Tijn, *Twintig jaren*, p. 278 - 281.
63. Tijn, Th. van, 'Geschiedenis van de Amsterdamse diamanthandel en nijverheid, 1845 - 1897', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* jrg. 87 afl. 4, p. 16 - 69.
64. Zie: Vries, Joh. de, 'De problematiek der Duits - Nederlandse economische betrekkingen in de negentiende eeuw', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* jrg. 78 afl. 4, p. 23 - p. 48.
65. Zie: Rooy, P. de, *Een revolutie die voorbij ging. Domela Nieuwenhuis en het Palingoproer*, Bussum 1971.
66. Gorter, S., 'Over de jongste tentoonstelling in Arti et Amicitiae', in: *De Gids* januari 1870, p. 89.
67. *Ibidem*, p. 92.
68. Zimmermann, Joh.C., 'Een Schilderijen-Museum en eene commissie', in: *De Gids* februari 1870, p. 357.
69. Weissman, *Rijksmuseum*, p. 23-24. De nieuwe behuizing van De Rijksacademie van Beeldende Kunsten wordt op 11 oktober 1875 geopend (Stadhouderskade 86).
70. *Ibidem*, p. 24.
71. Duparc, *Een eeuw strijd*, p. 94.
72. *Verslagen*, p. 15-16; Duparc, *Een eeuw strijd*, p. 94 e.v.
73. *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal gedurende het zittingsjaar 1872-1873*, 40ste zitting 4 december II, p. 631-643.

74. Op cit. Weissman, *Rijksmuseum*, p. 26.
75. Potgieter, E.J., Brieven aan C^d. Busken Huet dl. 2 1869, *De werken van E.J. Potgieter* dl. XXII, Haarlem 1902, p. 245 (brief van 22 september 1869).
76. Potgieter, E.J., Brieven aan C^d. Busken Huet dl. 3 1870 - 1874, *De werken van E.J. Potgieter* dl. XXIII, Haarlem 1904, p. 251.
77. Zie b.v. de interpellatie van De Jonge (*Handelingen Tweede Kamer* 27 mei 1878, p. 900); Roever, N. de., *Het schijnconcours voor 'Rijks-Museum. De waarheid volgehouden tegen Jh. mr. Victor De Stuers*, Amsterdam 1892, p. 17; Stuers, V. de, *Mr. N. de Roever en de Minister Heemskerck*, 's Gravenhage 1892, p. 58.
78. Zimmerman, Joh. C., 'De kunst in de Tweede Kamer', in: *De Gids* januari 1873, p. 67.
79. *Ibidem*, p. 77.
80. *Verslagen*, p. 20-21.
81. De Roever, *Het Schijnconcours*, p. 11; De Stuers, *Mr. N. de Roever*, p. 37.
82. *Nieuwe Amsterdamsche Courant Algemeen Handelsblad* donderdag 3 juli 1873.
83. Hoogewerff, 'Bij de herdenking', in: *Mededelingen nieuwe reeks* dl. 23 no. 5, p. 174; Stuers, V. de, *Holland op zijn smalst. Ingeleid en toegelicht door een werkgroep van het Kunsthistorisch Instituut der Universiteit van Amsterdam*, Bussum, 1975, p. 10-11, p. 129-130.
84. Op. cit. De Stuers, *Holland op zijn smalst*, p. 36.
85. Franken Dzn., D., *Regerings- en volkszaak. De stem eens roependen in de woestijn*, Amsterdam 1874, p. 6.
86. Weissman, *Rijksmuseum*, p. 27-28.
87. Thijm wordt in 1876 tot professor in de esthetica aan de Academie van Beeldende Kunsten te Amsterdam benoemd. Kritiek op deze benoeming is er zeker. Tot in de Tweede Kamer toe (zitting van 9 december 1876).
88. Algemeen Rijksarchief, Rijksadviseurs I, Notulen dl. 1, p. 12, zie ook De Stuers, *Mr. N. de Roever*, p. 39. In de Tweede Kamer menen sommige leden dat het college haar taak te ruim opvat. B.v. de anti-revolutionair Teding van Berkhout op 15 december 1876, veertigste zitting van het zittingsjaar 1876-1877. De opdracht van de Rijksadviseurs was o.a. de regering van advies te dienen "ten aanzien van den toestand der gedenkteeken van onze vaderlandsche geschiedenis en kunst, als omtrent der instandhouding der bestaande monumenten en betreffende andere gebouwen van Rijkswege op te rigten of te herstellen".
89. Algemeen Rijksarchief, Rijksadviseurs 20, 16 mei 1874, no. 42.
90. *Ibidem*, Notulen dl 1, p. 197; zie ook De Stuers, *Mr. N. de Roever*, p. 41.
91. *Ibidem*, Notulen dl 1, p. 198; zie ook De Stuers, *Mr. N. de Roever*, p. 41.
92. Algemeen Rijksarchief, Rijksadviseurs 1, Notulen dl 1, p. 216 zie ook De Stuers, *Mr. N. de Roever*, p. 41; Duparc, *Een eeuw strijd*, p. 99.

93. Algemeen Rijksarchief, Rijksadviseurs 1, Notulen dl 1, p.217-218 (12e verg. 1 april 1875).
94. Ibidem, Notulen dl. 1, p. 240 e.v.; zie voor het "Programma van Eisschen" ook De Stuurs, *Mr. N. de Roever*, p. 43, *Verslagen*, p. 23-24; De Roever, *Het Schijnconcours*, p. 17.
95. Willem III weigert aanvankelijk het K.B. te tekenen als er niet enige veranderingen in het ontwerp worden aangebracht. Dat gebeurt niet, de Koning tekent toch (Duparc, *Een eeuw strijd*, p. 101).
96. Dankzij een twist tussen de liberalen over de uitbreiding van het kiesrecht, heeft Heemskerk, als in 1874-1877, een ministerie kunnen vormen.
Prinses Marie (1841-1910) was de jongste dochter van prins Frederik, broer van Willem II.
97. Muermans, A., *Het huis aan de kade. De roemvolle historie van het Rijksmuseum te Amsterdam en van al die zaken, waarin een klein volk groot kan zijn*, Amsterdam 1941, p. 31.
98. *Nieuwe Amsterdamsche Courant Algemeen Handelsblad Atjeh Bijvoegsel* zondag 19 juli 1885.
99. *Ibidem* 15 juli 1885.
100. Op cit. De Rooy, *Een revolutie*, p. 35. In 1887 zal S. van Houten, de man van het Kinderwetje (ingediend in 1873) en van het museum-amendement (4 december 1872) een, overigens gematigde, nieuwe kieswet door de Kamer krijgen.
101. In 1886 zal het Palingoproer plaatsvinden.
102. *Recht voor allen* woensdag 9 september 1885.
103. *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal gedurende het zittingsjaar 1885-1886* 45ste zitting 11 december 1885, p. 766.
104. *De Standaard* Jrg 14 dinsdag 14 juli 1885.
105. *De Katholieke Illustratie* jrg 19 no. 35 1885/86, p. 270-278. De eerste Coalitie-regering zal in 1888 gevormd worden: het Kabinet-Mackay (1888-1891).
106. *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal gedurende het zittingsjaar 1885-1886* 45ste zitting 11 december 1885, p. 764.
107. "Groot is het verschil tussen de partijverhoudingen in de Tweede Kamer van 1888 en die van 1849. In laatstgemeld jaar was de tegenstelling tussen liberalen en conservatieven de alles overheersende, de katholieken waren bondgenoten der liberalen en de antirevolutionaire groep was een groep van enkelen. In 1888 zijn de conservatieven verdwenen op één lid na en de antirevolutionairen gegroeid tot een fractie van 28 leden. Het katholiek-liberale bondgenootschap behoort tot het verleden en heeft plaats gemaakt voor een 'coalitie' tusschen katholieken en antirevolutionairen. Beide delen dier coalitie zijn nagenoeg even sterk; de katholieken tellen 26 leden, zodat de coalitie in totaal 54 van de 100 kamerzetels bezet". (Oud, P.J., *Honderd Jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland 1840-1940*, Assen 1971², p. 148).

108. *Nieuwe Amsterdamse Courant Algemeen Handelsblad* dinsdag 14 juli 1885.
109. Rooses, M., 'Het Nieuwe Rijksmuseum te Amsterdam', in: *De Gids* augustus 1885, p. 277.
110. Zie voor Vosmaer: Bastet, F.L., *Mr. Carel Vosmaer. Zijn achtergronden, zijn reizen, zijn tijdgenoten, zijn invloed*, Den Haag 1967.
111. *Kunstkroniek*, afl. 11/12 1878, p. 13; zie ook: De Stuers, *Holland op zijn smalst*, p. 130. Het college is in 1879 opgeheven.
112. *De Nederlandsche Spectator* 14 november 1885, p. 379. Pluksels werden gewoonlijk door Vosmaer geschreven. Vosmaer, de vurigeminnaar der klassieke oudheid, walgt van het gebouw. En hij voelt zich bedrogen. "Het eerste ontwerp van den heer Cuypers voldeed daaraan (aan de eis dat het gebouw in haar vorm, haar bestemming, huisvesting van de grote meesters van de Hollandse school, moest uitdrukken p.j.), schoorvoetend, maar deed het toch eenigermate. Vormen die herinneren aan een geestelijk gesticht, aan den gotischen invloed tot in de 16e eeuw, vond men daarin schaars. Het algemeene karakter zweemde naar dat der Hollandse baksteen-gebouwen van het begin der 17e eeuw. (...) Doch ziet, er school een klein addertje in 't gras; als variant van het uitvoerige ontwerp was er ook een detail gegeven in ouderen, meer naar de middeleeuwen hellende stijl. De jury nam echter het groote project aan en niet de variant. En toch is het deze die werd uitgewerkt en gebouwd. Niemand dan een of twee, wier stem weldra werd overschreeuwd, verzette zich. Al wat er aan het gebouw was van de burgerlijke vormen der renaissance van de 17e eeuw verduwen; een bastaard-romaansche kunst, doormengd met laatgotiesch, met Duitsch, met klassieken beelden, met vieux-neuf fantasieën verrees, en voor twee millioen hebben wij nu het droevigste gebouw dat men voor een museum kan uitdenken". (*De Nederlandsche Spectator* 15 augustus 1885). Zie ook: De Roever, *Het Schijnconcours*, p. 29 en Weissman, *Rijksmuseum*, p. 37 e.v. In hun op 29 april 1876 aan de Minister verstuurde oordeel (Algemeen Rijksarchief, Rijksadviseurs 24, 29 april 1876, no. 180) schrijven de "beoordeelaars" onder andere: "De meerderheid was van meening dat de voorkeur moest worden gegeven aan de gevels, geïnspireerd op het begin der XVII^{de} eeuw; de pilasters zullen daaraan een levendigheid bijzetten, die het ontwerp met de paanderbogen en de geprofileerde vensters missen, althans voor zoover dit de beoordeelen is uit de teekening van een gedeelte van de gevel".
113. Michaël, J., *Willem Kloos. Zijn jeugd, zijn leven*. Den Haag 1965, p. 64.
114. Paap, W.A., *Vincent Haman*, Amsterdam 1966 (eerste druk 1898), p. 109.